

Magdalena Semczyszyn

Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie

Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1944–1947 – kontekst międzynarodowy

Abstrakt: Artykuł dotyczy nielegalnej emigracji Żydów z Polski w latach 1944–1947 w szerokim kontekście międzynarodowym. Nielegalna emigracja Żydów zyskała po wojnie zorganizowany charakter (*Bricha*) i objęła swym zasięgiem praktycznie całą Europę. Akcja została wymierzona w Wielką Brytanię, która od 1920 r. sprawowała mandat nad Palestyną i prowadziła politykę ścisłego ograniczania żydowskiego osadnictwa w tym regionie. Bliski Wschód stał się głównym kierunkiem wyjazdów. Ocenia się, że do końca 1947 r. Europę Środkowo-Wschodnią opuściło ok. 250 tys. Żydów, w tym 140 tys. z Polski.

Słowa kluczowe: nielegalna emigracja Żydów, Żydzi w Polsce po wojnie, Wielka Brytania, Palestyna, polityka komunistów wobec Żydów.

Abstract: The article deals with the subject of illegal emigration of Jews from Poland in 1944–1947 presented in the broad international context. Underground emigration of Jews after the war had turned into an organised effort (*Bricha*) that in actual fact covered the whole Europe. The action was carried out against the British who, from 1920 on, ruled Palestine under a mandate and limited Jewish immigration, introducing specific quotas. The Middle East was the main destination of Jews. It has been estimated that, by the end of 1947, ca. 250 thousand Jews left Central Eastern Europe, including 140 thousand Jews from Poland.

Key words: illegal Jewish emigration, Jews in Poland after WWII, Great Britain, Palestine, communist policy towards Jews.

Zagładę przeżyło 13% spośród 3,3 mln polskich Żydów – większość na terenie ZSRR. Tylko niewielka część ocalała w leśnych grupach przetrwania, partyzantce, na tzw. aryjskich papierach i w obozach. W 1945 r. nad Wisłą przebywało ok. 78 tys. Żydów, w lipcu 1946 r., po fali tzw. repatriacji z ZSRR

– ok. 220–240 tys. To znane i wielokrotnie powtarzane statystyki. Mniej znane szacunki dotyczą nieobecnych. W pierwszych latach po wojnie większość ocalałych zdecydowała się na nielegalną emigrację¹ – przede wszystkim do Palestyny, a także do USA, Kanady czy krajów Europy Zachodniej.

Geneza nielegalnej emigracji

Nielegalna emigracja Żydów z Europy Wschodniej w latach 1944–1948 określana jest hebrajskim słowem „Bricha” („ucieczka”)². Nazywano tak zarówno samą ideę wyjazdów, jak i tajną organizację syjonistyczną, której działacze, w porozumieniu z Agencją Żydowską, koordynowali napływ nielegalnych imigrantów do Palestyny w ramach tzw. *aliji-bet*³. Choć w innych warunkach politycznych

¹ Podział na legalną i nielegalną emigrację jest związany z brytyjskimi limitami imigracyjnymi nakładanymi na mandat palestyński i odnosi się bezpośrednio do tego problemu, nie zaś stosunku do wyjazdów Żydów władz danego państwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Syjoniści rozróżniali emigrację Aleph (hebrajska litera alfabetu A), która odbywała się na podstawie dokumentów imigracyjnych oraz Beth (litera B) – nielegalną.

² Y. Bauer, *Flight and Rescue: Brichach. The organized escape of Jewish survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970. Zob. też: Z. Veni Hadari, *Second Exodus. The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945–1948*, London 1991; M. Naor, *Haapala. Clandestine Immigration 1931–1948*, Tel Aviv 1987; M. Semczyszyn, *Polski szlak Brichy. Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1947*, w: *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014, s. 255–276; B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007, s. 17–119; eadem, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1945–1947*, „Przegląd Polonijny” 1995, z. 2, s. 31–46; eadem, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000, s. 86–100; A. Stankowski, *Emigracja Żydów z Pomorza Zachodniego w latach 1945–1960*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997, s. 83–142 (por. idem, *Emigracja ludności żydowskiej z Pomorza Zachodniego*, mps pracy magisterskiej obronionej w 1997 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu Szczecińskiego, duplikat w zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), 347/193); idem, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku*, w: G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000, s. 103–151; M. Pisarski, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce...*, s. 13–82; G. Berendt, *Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1945–1967*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 2006, t. VII, s. 25–60; N. Aleksion, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002, s. 167–175; N. Aleksion-Mądrzak, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947*, cz. 1, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1995/1996, nr 2, s. 71–90; cz. 2, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 3, s. 32–56; M. Stefaniak, *Nielegalna emigracja Żydów z Pomorza Zachodniego w latach 1945–1948*, w: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, s. 365–375; D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2012, s. 49–65.

³ Kryptonim nadany nielegalnej emigracji, która miała miejsce w latach 1934–1948 w związku z ograniczeniami imigracyjnymi nałożonymi przez władze brytyjskie na Mandat Palestyny.

i z nierozzerwalnym piętnem Zagłady, była to jednak kolejna fala masowych wyjazdów Żydów na Bliski Wschód, których geneza sięga końca XIX w.

Nowoczesna idea zorganizowanego osadnictwa Żydów w Palestynie pojawiła się w latach osiemdziesiątych XIX w. Jednym z głównych impulsów dla rozwoju syjonizmu był antysemityzm. Fala pogromów, które w latach 1881–1884 przetoczyły się przez Imperium Rosyjskie, zaowocowała pierwszą *aliją* i pierwszym pamfletem politycznym zatytułowanym *Auto-Emancipation* (1882), który jako jedyny ratunek przed judeofobią wskazywał utworzenie żydowskiego państwa w Palestynie. Jego autor, Leon (Jehuda Lejb) Pinsker (Pinsker) był założycielem pierwszej organizacji syjonistycznej w Europie Wschodniej – Chowewej Syjon (hebr. Miłośnicy Syjonu). Do 1914 r. z carskiej Rosji wyjechało ok. 2 mln Żydów. Główną destynacją uciekających były Stany Zjednoczone oraz Wielka Brytania, jednak z biegiem lat coraz więcej osób decydowało się na osadnictwo w Palestynie.

Upowszechnienie idei syjonistycznej w Europie nastąpiło wraz ze wzrostem tendencji antysemickich w jej zachodniej części (m.in. tzw. afera Dreyfusa we Francji). Za przełom uważa się opublikowanie przez Theodora Herzla książki *Państwo żydowskie* (1896) oraz powołanie Światowej Organizacji Syjonistycznej (1897). Od tego czasu, z roku na rok, wzrastała liczba Żydów podzielających koncepcję utworzenia własnego, świeckiego państwa i podejmujących decyzję o dobrowolnej, niewymuszonej bezpośrednio prześladowaniami emigracji. Nadal jednak – w dobie rozkwitu ruchów nacjonalistycznych oraz w obliczu zanegowania przez sporą część społeczności żydowskiej procesu asymilacji – antysemityzm pozostał ważnym czynnikiem generującym popularność syjonizmu.

Po I wojnie światowej, ze względu na ograniczenia imigracyjne nałożone przez Wielką Brytanię na mandat palestyński, syjoniści i ich prawicowy odłam: syjoniści-rewizjoniści organizowali na szeroką skalę nielegalną imigrację (*alija-bet*), która stała się podstawową metodą walki tego ruchu o suwerenne państwo żydowskie. W latach trzydziestych XX w., obok pobudek ideowych, główny powód wyjazdów stanowiły względy bezpieczeństwa związane z prześladowaniami Żydów w hitlerowskich Niemczech i wzrostem antysemityzmu w Europie. Tylko w latach 1933–1939 z Europy do Palestyny wyemigrowało 215 tys. Żydów⁴. Podczas II wojny światowej, w niezwykle trudnych warunkach okupacji większej części Starego Kontynentu i pomimo obostrzeń migracyjnych nałożonych przez Wielką Brytanię, dotarło tam ok. 40 tys. legalnych uchodźców żydowskich, kolejne 16 tys. przybyło w ramach nielegalnej

Określenie to odróżnia nielegalną emigrację od tzw. *aliji-alei*, a więc ograniczonej, dozwolonej przez władze imigracji żydowskiej.

⁴ Do 1939 r. historiografia wyróżnia pięć dużych fal napływu osadników żydowskich do Palestyny (*alijot*): pierwsza: 1882–1903 (25 tys. osób), druga: 1904–1914 (40 tys. osób), trzecia: 1919–1923 (35 tys. osób), czwarta: 1924–1928 (67 tys. osób) oraz piąta: 1929–1939 (250 tys. osób). Zob. A. Patek, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji-bet, nielegalnej imigracji żydowskiej*, Kraków 2009, s. 25–59.

emigracji organizowanej m.in. przez Mossad l'Aliyah Bet⁵ i rewizjonistów⁶. Jeszcze w czasie II wojny światowej przewidywano, że po jej zakończeniu ocalali z Zagłady będą chcieli opuścić Europę Wschodnią. W maju 1944 r. J. Linton, przedstawiciel Międzyrządowego Komitetu ds. Uchodźców w Londynie (Intergovernmental Committee on Refugees) pisał w liście do pracownika Agencji Żydowskiej G. Kullmanna: „nikt nie wie ilu Żydów pozostało przy życiu. [...] Jednak procent tych, którzy będą chcieli opuścić kontynent będzie z pewnością o wiele większy niż myśli Lichtheim⁷. Jestem pewien, że tylko nieliczni będą chcieli zostać w Polsce i innych krajach okupowanych obecnie przez nazistów”⁸.

Początki Brichy na ziemiach polskich

Pierwsze grupy organizacji powstały latem 1944 r. na wschodnich ziemiach II RP, by za kilka miesięcy objąć praktycznie wszystkie miasta i miasteczka, w których pojawiły się większe skupiska ludności żydowskiej. Pierwsze szlaki „ucieczki” organizowali syjoniści z przedwojennych młodzieżówek Ha-Szomer ha-Cair, Ha-Noar ha-Cijoni i Betar. W większości byli to partyzanci i ocaleni z gett. Jeszcze w sierpniu 1944 r., niezależnie od siebie, w dwóch kresowych ośrodkach: w Wilnie i w Równem zaczęto organizować przerzuty Żydów do Rumunii. Na czele ruchu stanęli Aba Kowner – poeta, działacz Ha-Szomer ha-Cair oraz jeden z przywódców Zjednoczonej Organizacji Partyzanckiej w getcie wileńskim (jid.: Farejnikte Partizaner Organizacje – FPO), a także Elizer (Lejzor) Lidowski – wywodzący się z Baranowicz przedwojenny działacz Poalej Syjon-Prawicy i Droru, podczas wojny walczył w sowieckiej partyzantce⁹.

⁵ Wydział ds. nielegalnej emigracji utworzony na przełomie 1938 i 1939 r. w strukturach paramilitarnej organizacji Hagana.

⁶ Szlaki emigracji wiodły przez kraje bałkańskie i dalej drogą morską lub też – na mniejszą skalę – drogą lądową, przez „zieloną granicę” od strony Libii i Syrii. A. Patek, op. cit., s. 167, 171; L. Brenner, *Zionism in the Age of the Dictators*, London 1983, s. 194 (książka dostępna w internecie: <https://www.marxists.org/history/etol/document/mideast/agedict/index.htm> [dostęp: 14 IX 2017]).

⁷ Chodzi o Richarda Lichtheima (1885–1963), działacza i teoretyka syjonistycznego z Niemiec, pracownika Agencji Żydowskiej, od 1934 r. przebywającego w Palestynie, następnie m.in. w Genewie. W 1943 r. Lichtheim opublikował memorandum, w którym przewidywał, że wojnę przeżyje bardzo niewielka liczba europejskich Żydów. Podawał w wątpliwość także masową emigrację do Palestyny.

⁸ Centralne Archiwum Syjonistyczne w Jerozolimie (dalej: CAS), Z4/30479, List J. Lintona do G. Kullmanna z 2 V 1944 (j. angielski), k. nlb.

⁹ Szerzej zob. D. Porat, *The Fall of a Sparrow. The Life and Times of Abba Kowner*, Stanford 2010; M. Semczyszyn, *Ichhak Cukierman, Aba Kowner i Elizer Lidowski – organizatorzy powojennej emigracji żydowskiej do Palestyny*, „Polish Biographical Studies” 2014, no. 2, s. 93–112.

Latem 1944 r. oba ośrodki nawiązały kontakty z żydowskimi spadochroniarzami w Rumunii, którzy przybyli tam z misją brytyjskiej tajnej organizacji rządowej SOE (Special Operations Executive) z Palestyny. Nieoficjalnie pełnili oni także rolę emisariuszy (hebr. *shlichim*) Hagany. Przy ich pomocy organizowano pierwsze przerzuty działaczy Brichy z ziem zajętych przez Sowieców do rumuńskich portów czarnomorskich (głównie do Konstancy), a następnie do Palestyny. Punktem zbornym dla organizacji przepraw było położone w północnej Bukowinie miasto Czerniowce. Łącznicy Brichy docierali m.in. do syjonistów w Równem, Białymstoku, Grodnie i Lwowie. Jak się wkrótce okazało, grupa organizująca rumuńskie przeprawy była inwigilowana przez NKWD¹⁰.

Obawiając się aresztowania i jednocześnie szukając nowych dróg dla nielegalnej emigracji, ludzie zaangażowani w działania Brichy przenieśli się do Lublina. W tym czasie miasto pełniło rolę punktu docelowego dla ocalałych działaczy syjonistycznych z Warszawy, Lwowa, Wilna, Równego, Białegostoku. Pod koniec 1944 r. znaleźli się tam niemal wszyscy ocalali przywódcy ruchu¹¹. Wraz z Armią Czerwoną napływali Żydzi, którzy przetrwali wojnę w republikach azjatyckich ZSRR (określani mianem „Azjatów”), partyzanci oraz tzw. repatrianci żydowscy. W październiku 1944 r. przedstawiciele różnych nurtów politycznych utworzyli w Lublinie Tymczasowy Centralny Komitet Żydów Polskich, przekształcony następnie w Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP). Odżywały powoli dawne podziały polityczne¹². Tak ówczesny Lublin wspominał jeden z działaczy Brichy, Mosze Meiri „Ben”: „Gdy przybyliśmy w listopadzie czy grudniu 1944 r. nie było niczego. [...] Ruch nie istniał. Gdy otrząśnaliśmy się z pierwszych, bardzo serdecznych spotkań, przesiadywaliśmy do późna w nocy. Niebawem zjawili się też: «Antek» i Cywia. Wszyscy opowiadali o partyzantce, tamci o wojnie w gettach, a my, ci, którzy przybyli z ZSRR – o naszej biedzie”¹³. Pojawienie się charyzmatycznego żołnierza Żydowskiej Organizacji Bojowej i syjonisty związanego z organizacją Dror, Icchaka Cukiermana „Antka”¹⁴ i jego żony Cywii Lubetkin „Celiny”, nadało

¹⁰ I. Śluckij, *Hagana – żydowska bojowa organizacja w Erec-Israel*, t. II, Jerusolim 1979, s. 197–199; Y. Bauer, op. cit., s. 16–19.

¹¹ N. Aleksjun, *Dokąd dalej?...*, s. 107.

¹² E. Dekel, *B'riha. Flight to the Homeland*, New York 1973, s. 30–31.

¹³ Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, Instytut Współczesnego Żydostwa, Sekcja Historii Mówionej. Rozmowa Yehudy Bauera z Mosze Meiri, [1967]. Zbiór relacji mówionych „Ha-Bricha”, taśma nr 111 (4).

¹⁴ Icchak Cukierman w 1939 r. jako działacz Droru organizował w Klewaniu na Wołyniu seminaria dla przyszłych palestyńskich pionierów. Do Warszawy wrócił w kwietniu 1940 r., po nielegalnym przekroczeniu granicy Generalnego Gubernatorstwa. Zajął się wówczas tworzeniem konspiracyjnej organizacji przerzutowej Żydów z Polski do Palestyny. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej przestało być to możliwe, jednak Cukierman kontynuował w getcie tajne szkolenia pionierów. Następnie był łącznikiem ŻOB z Armią Ludową i Armią Krajową. Gdy w kwietniu 1943 r. w getcie wybuchło powstanie, organizował broń

nowy impuls planem emigracyjnym. Uzmysłowało także różnice zdań na ten temat wewnątrz ruchu syjonistycznego. W lubelskich spotkaniach organizacji – poza Kownerem, Cukiermanem i Lidowskim – uczestniczyli także m.in. Stefan Grajek (Poalej Syjon-Prawica, Dror), Cywia Lubetkin, Witka Kempner, Nissan Reznik (Ha-Noar ha-Cijoni), Józef Sak, Józef Szklar, Lejb Lewidowski i Chaim Lazar (Betar)¹⁵.

Pytanie, które od początku nurtowało uczestników lubelskich spotkań, brzmiało: kiedy opuścić Polskę? Kowner i Lidowski uważali, że nie ma czasu do stracenia. Innego zdania był Cukierman. Różnice pomiędzy nimi dotyczyły spojrzenia na ruch syjonistyczny. Kowner chciał jego zjednoczenia, z kolei ludzie z Droru woleli pozostać przy ukształtowanych jeszcze przed wojną podziałach. Co istotne, różnice podsycił także stosunek do budującego się wówczas w Polsce ustroju. Pisał o tym Cukierman:

Żyłem w Polsce na dwóch płaszczyznach. Jedną z nich był polski komunizm, taki jakim go widzieliśmy wówczas [...]. Druga – to płaszczyzna syjonistyczna, palestyńska. Ale może nie powinniśmy się byli ludzi, że w nowej Polsce będzie inaczej. Myśleliśmy, że może los Polski i to co się stało z polskim komunizmem, pomoże im wykrystalizować komunizm „o ludzkim obliczu” [...]. Kowner i jego towarzysze przywieźli zupełnie inny bagaż ideologiczny, może obiektywnie rzecz biorąc uzasadniony. Słyszeliśmy koszmarnie opowieści z ust towarzyszy z Haszomer Hacair [którzy przybyli z ZSRR – M.S.], można dyskutować ze światopoglądem, nie można dyskutować z faktami, które stamtąd przywieźli [...] to byli ludzie, którzy widzieli radziecką rzeczywistość na własne oczy. Widzieli ją w partyzantce i w lasach wyzwolonej Ukrainy. A przecież w Kijowie był pogrom, w okresie, gdy „szefem” był tam Chruszczow¹⁶. Stanowisko towarzyszy z Haszomer Hacair nie było więc bezpodstawne¹⁷.

Jednak Cukierman nie zgadzał się z nimi. Uważał, że polscy komuniści byli inni – pełni empatii dla cierpienia narodu żydowskiego. Wyobrażał sobie, że ruch pionierski należało budować ideowo tu, na miejscu, i dopiero realizować jego najważniejszy cel: drogę do Palestyny. Ufał, że nowe władze przymkną oko na jego działania. Kowner i jego towarzysze mieli okazję osobiście przekonać się, jak wyglądał komunizm w wydaniu sowieckim. Wielu z nich (np. Mordechaj Rosman z Ha-Szomer ha-Cair) wojnę spędziło w więzieniach. Z kolei ci, którzy walczyli w sowieckiej partyzantce, doświadczyli

po stronie aryjskiej. Podczas Powstania Warszawskiego dowodził plutonem żydowskim wchodzącym w skład AL. R. Żebrowski, *Cukierman Iechak*, w: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. I, Warszawa 2003, s. 300–301; I. Cukierman „Antek”, *Nadmiar pamięci. (Siedem owych lat). Wspomnienia 1939–1946*, tłum. Z. Perelmuter, Warszawa 2000; C. Lubetkin, *Zagłada i powstanie*, tłum. M. Krych, Warszawa 1999.

¹⁵ S. Grajek, *Po wojnie i co dalej. Żydzi w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 2003, s. 10–11.

¹⁶ Cukierman pisał swoje wspomnienia z perspektywy czasowej, mieszkając już w Izraelu. Chodzi o pogrom, który miał miejsce na ulicach Kijowa we wrześniu 1945 r.

¹⁷ I. Cukierman „Antek”, op. cit., s. 383.

w jej szeregach antysemitycznych szykan¹⁸. Stąd też Kowner konsekwentnie odmawiał udziału w Prezydium CKŻP i negował inne formy aktywności Żydów, które pojawiały się w „Polsce lubelskiej”. Pod koniec lutego 1945 r. grupa ludzi z Ha-Szomer ha-Cair na czele z Kownerem oraz kilku partyzantów ze wschodu, w tym Lidowski, postanowili udać się do Bukaresztu, aby poszukać nowych możliwości dla emigracji. Do Polski już nie wrócili¹⁹.

Organizacja i trasy nielegalnej emigracji do lipca 1946 r.

W styczniu 1945 r. rozszerzono działania Brichy na południowy odcinek graniczny z Czechosłowacją, a miesiąc później baza organizacji przeniosła się do Krakowa. Powodem przenosin była obawa przed dekonspiracją²⁰. Niewątpliwie znaczenie miała także łatwiejsza komunikacja z nowymi szlakami przerzutowymi, które rozszerzono na Rumunię, Węgry i przede wszystkim Czechosłowację. Za nowe punkty zborne służyły Krosno i Sanok, skąd Żydzi wyjeżdżali do Humenného. Pod koniec 1945 r. problem nielegalnych emigrantów żydowskich z Polski w Czechosłowacji stał się przedmiotem działań tamtejszej dyplomacji. Bezskutecznie próbowano ustalić ze stroną polską procedury traktowania uchodźców, którzy odmawiali powrotu do kraju, domagając się jednocześnie od Poselstwa RP w Pradze wydania dokumentów niezbędnych w dalszej podróży na zachód. W grudniu 1945 r. *chargé d'affaires* RP w Pradze, Roman Staniewicz ocenił, że „fala nielegalnej emigracji Żydów z Polski do Czechosłowacji jest istotnie wielka”²¹, choć – jak się okazało – prawdziwy exodus miał się dopiero zacząć.

Centra tranzytowe w 1945 r. znajdowały się również w Rzeszowie i Tarnowie. Wyruszający w podróż szlakami Brichy podawali się za obywateli innych państw, uwolnionych z obozów koncentracyjnych²². Od maja 1945 r. trasa wiodła m.in. przez Słowację do Austrii lub Jugosławii do Włoch. Na trasie działały obozy przerzutowe oraz emisariusze, którzy zajmowali się konwojowaniem uciekinierów do portów włoskich (Triest) i francuskich, skąd statkami próbowano dopłynąć do Hajfy. W Czechosłowacji i Jugosławii działali

¹⁸ United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.120, nr 092, Oral history interview with Eliezer Lidowsky, 11 III 1992.

¹⁹ Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, Instytut Współczesnego Żydostwa, Sekcja Historii Mówionej. Rozmowa Yehudy Bauera z Abą Kownerem, [1962]. Zbiór relacji mówionych „Ha-Bricha”, taśma nr 18 (4, 2).

²⁰ Y. Bauer, op. cit., s. 28.

²¹ Cyt. za: W. Materski, *Dyplomacja Polski „lubelskiej”: lipiec 1944 – marzec 1947*, Warszawa 2007, s. 167.

²² Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, Instytut Współczesnego Żydostwa, Sekcja Historii Mówionej. Rozmowa Yehudy Bauera z Mosze Meiri, [1967]. Zbiór relacji mówionych „Ha-Bricha”, taśma nr 111 (4).

także przedstawiciele Hagany i Agencji Żydowskiej, którzy nieoficjalnymi kanałami docierali do władz, uzgadniając warunki tranzytu²³. Od sierpnia 1945 r., z powodu czasowego zamknięcia granicy włoskiej przez stacjonujące tam wojska brytyjskie, większość emigrantów kierowano do obozów dla *displaced persons* (DP) w amerykańskiej strefie w Niemczech i Austrii, skąd okreśną drogą udawano się do portów śródziemnomorskich. Coraz częściej wykorzystywano także przejścia w okolicy Szczecina. Chaos administracyjny panujący na tzw. Ziemiach Odzyskanych latem 1945 r. powodował, że przekroczenie granicy nie stanowiło tutaj większego problemu. Najczęściej wykorzystywano w tym celu kontakty z żołnierzami Armii Czerwonej, a także transport, którym wysiedlano za Odrę Niemców.

W 1945 r. Briczę organizowały poszczególne partie żydowskie na ogół oddzielnie. Dopiero na przełomie 1945 i 1946 r. powołano Centralną Koordynację Syjonistyczną²⁴. W jej skład wchodziłi reprezentanci wszystkich legalnych i nielegalnych po wojnie ugrupowań syjonistycznych włącznie z rewizjonistami, jednak przewagę mieli lewicowi syjoniści²⁵. Na czele organizacji stali kolejno Kowner, a po jego wyjeździe „Azjaci”: Rosman i Meiri „Ben”. Współpracowano z CKŻP, jednak aktywność syjonistów na polu nielegalnej emigracji miała pozostać tajna.

W 1946 r., wraz z napływem żydowskich „repatriantów” z terenów ZSRR, szlaki organizacji skupiły się na Dolnym Śląsku i w okolicach Szczecina. Powstające wówczas obozy dla DP w Niemczech i Austrii otworzyły możliwości łatwiejszego przerzutu ludzi za zachodnią granicę. Działacze organizacji wyrabiali kolejne kontakty, uczyli się fałszować dokumenty, pozyskiwali fundusze i transport. Kibuce, które powstawały pod auspicjami partii żydowskich w wielu miastach Polski (Ha-Szomer ha-Cair, Ichud, Poalej Syjon), oficjalnie pełniły rolę spółdzielni produkcyjnych. Nieoficjalnie zaś – przygotowywały ludzi do emigracji. Prowadziły szkolenia przypominające przedwojenną *hachszarę* i zbierały fundusze na wyjazd. Nad całością czuwali twórcy Brichy, a wśród nich Cukierman, który jednocześnie brał udział w pracach CKŻP²⁶.

Od początku wyjazdu odbywały się w cieniu odbudowy życia żydowskiego w Polsce. Do przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych władze

²³ M. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009, s. 299–306.

²⁴ J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*, Warszawa 1983, s. 188.

²⁵ N. Aleksjun, *Dokąd dalej?...*, s. 164.

²⁶ W. Bereś, K. Burnetko, *Marek Edelman. Życie. Do końca*, Warszawa 2013, s. 382. Działalność Brichy i kibuców oraz masowe wyjazdy Żydów zaraz po wojnie przewijają się w wielu wspomnieniach z tego okresu. Zob. m.in.: L. Silverstein, *Tak właśnie było*, Warszawa 2002, s. 241–247; I. Sternberg, *Pod przybraną tożsamością*, Warszawa 2005, s. 144; J. Bainvill, *Wielki mrok*, Warszawa 2013, s. 244–246; S. Redlich, *Na rozdrożu. Żydzi w powojennej Łodzi 1945–1950*, Łódź 2012; N. Lasman, *Wspomnienia z Polski: 1 sierpnia 1944 – 30 kwietnia 1957*, Warszawa 1997, s. 58–60; J. Kagan, *Kak ja ostalsja w żywych*, w: J. Kagan, D. Cohen, *Holokost i soprotiwlenije na Rodinie Adama Mickiewicza*, Moskwa 2011, s. 105–107.

komunistyczne popierały pluralizm partyjny wśród Żydów. Poza Frakcją Żydowską PPR, legalnie działało – nie licząc przybudówek młodzieżowych – siedem innych partii żydowskich, większość o profilu syjonistycznym²⁷. Komuniści lansowali hasła równouprawnienia i produktywizacji zawodowej oraz szereg innych działań służących społeczności żydowskiej. Mimo tych wysiłków wielu ocalałych szybko zdecydowało się na wyjazd.

Powody emigracji były złożone i różnorodne. Często decydowały indywidualne przesłanki, niemniej jednak można wskazać na kilka czynników uniwersalnych: niechęć do pozostania na ziemi, która stała się cmentarzem bliskich, ambiwalentny lub wrogi stosunek do komunizmu, obawa przed represjami ze strony władz, chęć połączenia się z nielicznymi krewnymi zagranicą oraz nastroj zagrożenia, wynikający ze zjawiska powojennego antysemityzmu, którego skutkiem były pogromy, mordy i różne zajścia o antysemickim charakterze. Według danych zgromadzonych przez Andrzeja Żbikowskiego w pierwszych latach po wojnie w Polsce miało miejsce przynajmniej ok. 200–300 tego typu wydarzeń o różnym natężeniu i sprawstwie, w wyniku których zginęło przynajmniej 650–750 Żydów²⁸. Każdy taki przypadek stawał się przedmiotem ożywionej reakcji wśród obarczonej traumą Zagłady społeczności żydowskiej, a zwielokrotniony przez plotkę prowadził do paniki. Przed Kielcami nastroje wyjazdowe nasiliły się m.in. bezpośrednio po pogromie krakowskim (11 VIII 1945) oraz po zamordowaniu przez podkomendnych kpt. Józefa Kurasia „Ognia” w okolicy Krościenka 12 żydowskich pasażerów ciężarówki, którą zmierzali ku południowej granicy (2 V 1946)²⁹. Jednak, jak zauważyła Anna Sommer Schneider, do lipca 1946 r. strach nie stanowił głównej (masowej)

²⁷ W okresie powojennym legalnie działały w Polsce antysyjonistyczna Frakcja Żydowska PPR i socjalistyczny Bund oraz syjonistyczne partie, od lewej: komunistyczna Żydowska Partia Robotnicza Ha-Szomer ha-Cair, Żydowska Socjalno-Demokratyczna Partia Robotnicza „Poalej Syjon” w Polsce, socjaldemokratyczna Poalej Syjon-Prawica, Syjonistyczna Partia Pracy „Hitachdut”, centrowe Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” oraz religijna Histadrut „Mizrachi”, Tora wa-Awoda (Mizrachi). Ponadto nielegalnie funkcjonowały mieszczańskie Żydowskie Stronnictwo Demokratyczne (folkiści), religijna Agudas Jisroel oraz syjoniści-rewizjoniści (Ichud Hacijonim Harewizjonim).

²⁸ A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, w: *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 71–94. Zob. m.in.: A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*, Warszawa 2014, s. 17–27; M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012, s. 71–86; B. Wasserstein, *Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945*, Cambridge 1996, s. 216 i n.

²⁹ Najmłodsza ofiara miała 12 lat. Ciężarówkę wynajęła w Krakowie syjonistyczna organizacja „Gordonia”. Celem pasażerów była nielegalna przeprawa przez granicę z Czechosłowacją. Więcej zob. K. Panz, „Dlaczego oni, którzy tyle przecierpieli i przetrzymali, musieli zginąć”. *Żydowskie ofiary zbrojnej przemocy na Podhalu w latach 1945–1947*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, nr 11, s. 66–81; J. Wójcik, *Oddział. Między AK i UB –historia żołnierzy „Łazika”*, Warszawa 2016, s. 209–239.

przyczyny emigracji. Przeważały czynniki psychologiczne (poczucie pustki) i brak perspektyw. Alternatywa wyjazdu i budowy własnego państwa stanowiła dla wielu ocalałych najlepsze rozwiązanie. I choć niezaprzeczalnym faktem jest, że wielu Żydów po wojnie zetknęło się z wrogością lub nawet przemocą, to jednak dopiero wydarzenia w Kielcach upowszechniły podnoszony przez syjonistów argument o antysemityzmie panującym nad Wisłą³⁰.

Poczucie zagrożenia było jednym z elementów wykorzystywanych w propagandzie wyjazdowej syjonistów. Po wojnie prowadzili oni w Polsce podwójną politykę. Za cenę legalizacji przedstawiciele partii syjonistycznych uczestniczyli (a nawet dominowali) w pracach CKŻP i oficjalnie popierali kurs partii komunistycznej³¹. Jednocześnie cały wysiłek koncentrowano na akcji emigracyjnej, sabotując tym samym lansowaną przez Frakcję Żydowską PPR koncepcję odbudowy życia żydowskiego w Polsce. Władze w Polsce już w 1945 r. zdawały sobie sprawę z organizowanej *aliji-bet*, ale patrzyły na te działania przez palce, nie podejmując żadnych zdecydowanych kroków wobec nielegalnej emigracji³². Owa sprzeczność była solą w oku działaczy z Frakcji Żydowskiej PPR. Na początku 1946 r. ukazała się odezwa CKŻP w sprawie powtarzających się w Polsce napaści na Żydów i wynikających z nich nastrojów emigracyjnych – co charakterystyczne – podpisana również przez jego syjonistycznych członków. Pisano w niej:

[...] Pozostali przy życiu Żydzi są w stanie poczynić wszelkie usiłowania w celu przezwyciężenia wszelkiego ciężkiego okresu, są gotowi do zwalczania niepewności wewnętrznej i nastrojów panicznych, które służą jedynie różnym kombinatorom i spekulantom dla ich własnych celów. Centralny Komitet Żydów Polskich stwierdza, że sytuacja w kraju nie daje żadnej podstawy do takich panicznych nastrojów i ostrzega ludność żydowską przed poddawaniem się tej panice³³.

Wyrazem targów i kompromisów pomiędzy z jednej strony syjonistami i z drugiej komunistami oraz bundowcami była treść memorandum CKŻP

³⁰ A. Sommer Schneider, *Sze'erit hapleta. Ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*, Kraków 2014, s. 142. Zob. też: I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996; A. Żbikowski, op. cit., s. 73–78.

³¹ Zob. m.in.: A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015, s. 76 i n., 112 i n.

³² Kierownik Referatu ds. Narodowościowych Departamentu Politycznego Ministerstwa Administracji Publicznej w Warszawie notował w sprawozdaniu za IV kwartał 1945 r. m.in.: „Nielegalną emigrację organizują elementy z partii syjonistycznych wszystkich odcieni, które istnieją w Polsce. Partie syjonistyczne rozporządzają poważnymi sumami pieniężnymi na cele emigracyjne. Cały sztab płatnych funkcjonariuszy prowadzi systematycznie werbunek Żydów na wyjazd za granicę. Partie syjonistyczne nie przyznają się do organizowania nielegalnej emigracji twierdząc, że to się odbywa żywiołowo”. Cyt. za: J. Orlicki, op. cit., s. 187.

³³ Cyt. za: A. Grabski, op. cit., s. 112.

przedłożonego w lutym 1946 r. członkom Komisji Anglo-Amerykańskiej ds. Palestyny, która miała za zadanie zbadać sytuację Żydów w byłych państwach okupowanych przez III Rzeszę. Jak zauważył August Grabski, w tekście memorandum – na wniosek komunistów – osłabiono znaczenie i skalę antysemityzmu oraz podkreślono opiekę i pomoc władz dla Żydów, ale jednocześnie mocno wybrzmiały również postulaty syjonistów: zniesienie wszelkich ograniczeń wyjazdowych do Palestyny oraz budowa „żydowskiego, niepodległego bytu narodowego w Palestynie”³⁴. Swojego podpisu pod memorandum odmówili bundowcy. Polityka komunistów wobec nielegalnej emigracji również zawierała dychotomiczne aksjomaty: 1) Żydzi mają zapewnione odpowiednie warunki do pozostania w kraju; 2) Żydzi mają prawo do budowy niepodległego państwa na Bliskim Wschodzie.

Stosunek Wielkiej Brytanii i USA do nielegalnej imigracji Żydów do Palestyny

Sprawująca mandat nad Palestyną Wielka Brytania zarówno w trakcie, jak i zaraz po II wojnie światowej kontynuowała politykę trzeciej Białej Księgi (1939)³⁵, drastycznie ograniczającą napływ żydowskich imigrantów. Było to spowodowane naciskami ze strony państw arabskich, jak również obawą przed eskalacją napiętych relacji żydowsko-arabskich i żydowsko-brytyjskich na Bliskim Wschodzie i tym samym utratą wpływów w tym regionie³⁶. Niewątpliwie Foreign Office żywo interesowało się ustabilizowaniem sytuacji Żydów w krajach, które znalazły się w orbicie wpływów ZSRR i z których pochodził największy strumień nielegalnej emigracji³⁷.

Innego zdania byli syjoniści reprezentowani przez Światową Organizację Syjonistyczną i jej organ wykonawczy – Agencję Żydowską (Sochnut).

³⁴ Tekst memorandum: *Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów*, wybór i oprac. S. Rudnicki, M. Silber, Warszawa 2009, s. 88–90; A. Grabski, op. cit., s. 115–116.

³⁵ Ogłoszona 17 V 1939 r. trzecia Biała Księga zezwalała na napływ 75 tys. żydowskich emigrantów przez okres kolejnych 5 lat. Szerzej zob. B. Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939–1945*, London 1999.

³⁶ W oficjalnych komunikatach wskazywano m.in. na ataki terrorystyczne organizowane w Palestynie przez paramilitarne organizacje syjonistyczne Irgun Cwai Leumi (Narodowa Organizacja Zbrojna, Ecel), Lochamej Cherut Israel (Bojownicy o Wolność Izraela, Lechi, zwana też grupą Sterna) i Haganą. Syjonistyczny terroryzm przybrał na sile zwłaszcza w połowie 1946 r. Najbardziej krwawym jego przejawem był zamach Irgunu na hotel King David w Jerozolimie (22 VII 1946), w wyniku którego zginęło 91 osób. Szerzej zob. C. Walton, *Imperium tajemnic. Brytyjski wywiad, zimna wojna i upadek imperium*, tłum. M. Antosiewicz, Wołowiec 2015, s. 129–176.

³⁷ N. Aleksyjn-Mądrzak, *Sytuacja Żydów w Europie Wschodniej w latach 1945–1947 w świetle raportów przedstawicieli dyplomatycznych Wielkiej Brytanii*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1997, nr 1, s. 65.

Powołując się na deklarację Balfoura z 1917 r., domagali się oni utworzenia odrębnego państwa żydowskiego w Palestynie. Jeszcze podczas II wojny światowej postulat ten wybrzmiał na nadzwyczajnej konferencji przedstawicieli syjonistycznych w Baltimore Hotel w Nowym Jorku (11 V 1942), by po wojnie stać się naczelnym hasłem ruchu syjonistycznego³⁸. Odrzucano przy tym połowiczne rozwiązania, które proponowała dyplomacja brytyjska. Gdy w czerwcu 1946 r. Komisja Anglo-Amerykańska ds. Palestyny zaproponowała podział Palestyny na dwa państwa – arabskie i żydowskie, w odpowiedzi Wielka Brytania skłonna była wydzielić na obszarze mandatowym cztery prowincje: żydowską, arabską oraz podlegające brytyjskiej administracji prowincje Negew i Jerozolima. Planu tego nie mogli zaakceptować zarówno syjoniści, jak i jeszcze mniej skłonna do kompromisów strona arabska. We wrześniu 1946 r. Liga Państw Arabskich³⁹ przedstawiła plan pokojowy zakładający powstanie rządu tymczasowego w składzie 7 Arabów i 3 Żydów, 30% mandatów dla Żydów w 60-osobowej Konstytuancie oraz natychmiastowe wstrzymanie dalszej imigracji i wykupu ziemi. Jednocześnie przyjęto tajne postanowienie o niedopuszczeniu do powstania państwa żydowskiego, nawet pod groźbą konfrontacji zbrojnej⁴⁰.

Podczas pierwszego Kongresu Syjonistycznego po zakończeniu wojny, 9 XII 1946 r. w Bazylei, zanegowano propozycję stworzenia wspólnego, żydowsko-arabskiego państwa w Palestynie. Jako cel wskazano żydowskie, suwerenne państwo, a sposobem prowadzącym do jego urzeczywistnienia uczyniono *aliję-bet*. Działania Brichy ściśle wiązały się z polityką imigracyjną najważniejszej organizacji syjonistycznej – Agencji Żydowskiej kierowanej przez Dawida Ben Guriona. Jednym z jej założeń był masowy napływ osadników żydowskich do obozów dla DP jako argument przemawiający za osadnictwem w Palestynie⁴¹.

Do 1947 r. stanowisko rządu brytyjskiego w sprawie imigrantów pozostało nieugięte, chociaż stronę żydowską wspierał na arenie międzynarodowej prezydent USA Harry Truman. W obozach dla DP w amerykańskiej strefie okupacyjnej w Niemczech i Austrii przebywało po wojnie przeszło 200 tys. emigrantów żydowskich⁴². Opiekę nad nimi sprawowały amerykańskie wojsko, Joint i UNRRA. Jednocześnie w miarę swobodnie działali tam emisariusze

³⁸ Ben Gurion. *Żywoć polityczny. Z Szimonem Peresem rozmawia David Landau*, tłum. H. Jankowska, Wołowiec 2013, s. 14.

³⁹ Liga Państw Arabskich powstała w Kairze 22 III 1945 r. Jej członkami były: Egipt, Arabia Saudyjska, Irak, Jemen, Liban, Syria i Transjordanian.

⁴⁰ K. Kubiak, *Wojna o niepodległość Izraela, 1947–1949*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 75–76.

⁴¹ T. Segev, *Siódmy milion. Izrael – pięćno Zagłady*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2012, s. 121.

⁴² Dla 1947 r. Ephraim Dekel podał liczbę 150 tys. Żydów w obozach dla DP w strefie amerykańskiej, 15 tys. – w strefie brytyjskiej, kolejne 15 tys. – w Berlinie i 2 tys. – w strefie francuskiej. E. Dekel, op. cit., s. 102.

i instruktorzy Bricha, organizując przerzut do Palestyny⁴³. Truman już w sierpniu 1945 r. domagał się wpuszczenia do Palestyny 100 tys. europejskich Żydów. „Czułem, że będziemy mogli liczyć na dalekosiężne korzyści dla naszego kraju i jednocześnie pomóc tym nieszczęśliwym ofiarom prześladowań w znalezieniu domu”⁴⁴ – pisał po latach amerykański prezydent w swoich wspomnieniach. Jego żądania poparła Komisja Anglo-Amerykańska ds. Palestyny, która 1 V 1946 r. zarekomendowała wydanie 100 tys. certyfikatów osadniczych dla żydowskich dipisów oraz zniesienie ograniczeń w nabywaniu palestyńskiej ziemi. Również i ten postulat został odrzucony przez rząd brytyjski.

Dopiero narastanie konfliktu arabsko-żydowskiego w Palestynie i towarzyszące im zamachy terrorystyczne Irgunu, Lechi i Hagany, skierowane przeciwko Arabom i Brytyjczykom, spowodowały, że 14 II 1947 r. Wielka Brytania zrzekła się roli mediatora w konflikcie, zapowiadając wycofanie się z terytorium mandatowego. Dwa miesiące później sprawa trafiła pod obrady Zgromadzenia Ogólnego ONZ i specjalnie do tego powołanego Komitetu ds. Palestyny. Jego prace zakończyła słynna rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 181 z 29 XI 1947 r., wprowadzająca podział Palestyny na dwa państwa: żydowskie i arabskie. Decyzja ONZ oznaczała początek wojny domowej w tym regionie⁴⁵.

Władze komunistyczne w Polsce i *alija-bet*

Polityka władz wobec Żydów nie była tylko i wyłącznie sprawą wewnętrzną Polski. Masowa emigracja umiędzynarodowiła problem ocalałych, sprawiając, że stali się oni obiektem zainteresowania w szczególności Wielkiej Brytanii i USA, a także państw, na których terenie odbywał się exodus. Sytuacja Żydów w Polsce, jak również w Bułgarii, Czechosłowacji, Rumunii, Jugosławii i na Węgrzech wpływała na rozwój wypadków związanych z napływem imigrantów do Palestyny⁴⁶. Niewątpliwie kluczowe stanowisko w sprawach politycznych w tym regionie Europy zajmował ZSRR. Również kwestia nielegalnej emigracji Żydów, ze względu na jej międzynarodowy rezonans, musiała

⁴³ Ibidem, s. 15–17.

⁴⁴ Cyt. za: M. Schiff, *President Truman and the Jewish DPs 1945–1946: The Untold Story*, „American Jewish History” 2015, vol. XCIX, no. 4, s. 328. Nieco innego zdania był Departament Stanu USA, który opowiadał się za kontrolowaną imigracją żydowską do Palestyny. C. Walton, op. cit., s. 139.

⁴⁵ M.A. Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington 1994, s. 123 i n.; B. Morris, *1948: A History of the First Arab-Israeli War*, New Haven 2008, s. 37–74.

⁴⁶ W ogólnej sumie Żydów z Polski, Węgier, Rumunii, Czechosłowacji i Jugosławii, znajdujących się w obozach dla DP jesienią 1946 r., uchodźcy z Polski stanowili przeszło 60%. Y. Bauer, op. cit., s. 294; T. Lewinsky, *Żydowscy uchodźcy i przesiedleńcy z Polski w okupowanych Niemczech*, w: *Następstwa zagłady Żydów...*, s. 95–96.

być obiektem konsultacji pomiędzy krajami satelickimi i Moskwą. Sprawa jest jednak skomplikowana. Model polityki realizowany w państwach Europy Wschodniej wobec Żydów odbiegał od założeń polityki wewnętrznej ZSRR w tym względzie. Dotyczyło to przede wszystkim syjonistów. O ile zyskali oni po wojnie możliwość legalnej działalności w ramach partii i organizacji m.in. w Polsce, Czechosłowacji czy na Węgrzech, to w samym ZSRR organizacje syjonistyczne były zdelegalizowane, a granice praktycznie zamknięte dla emigracji żydowskiej⁴⁷. Z dokumentów zachowanych w archiwach litewskich i ukraińskich wynika, że syjonistyczne grupy organizujące przerzut ludzi przez granicę stanowiły obiekt represyjnych działań ze strony NKWD, choć jednocześnie w tym samym czasie na działalność Brichy przymykała oko bezpieczeństwa w Polsce⁴⁸. Do 1947 r. dochodziło tu do aresztowań Żydów przekraczających granicę, jednak sprawy takie kończyły się przekazaniem zbiegów do sądu okręgowego, sądu grodzkiego lub urzędu celnego. Zdarzało się także, że część emigrujących była puszczana wolno lub przerzucana przez funkcjonariuszy Wojsk Ochrony Pogranicza (WOP) przez granicę⁴⁹. Nie znamy też żadnych przypadków otwartych działań represyjnych UB wobec działaczy Brichy w tym okresie. Wpładki grożące poważnymi konsekwencjami (aresztowaniem) zdarzały się jedynie na odcinku granicznym w okolicy Szczecina i były spowodowane zatrzymaniem transportów Brichy przez władze sowieckiej komendantury wojennej⁵⁰. Władze sowieckie miały jeszcze jeden problem, który kłócił się

⁴⁷ Surowe represje wobec nielegalnych emigrantów do 1948 r. zdarzały się także m.in. w Bułgarii. Zob. np.: P. Meyer, *Bulgaria*, w: *The Jews in the Soviet Satellites*, New York 1971, s. 616–621.

⁴⁸ Znamienne, że osobom aresztowanym na terenie ZSRR zarzucano współpracę z syjonistami w Polsce. Według dokumentów KP(b)U i MGB USRS od marca do maja 1946 r. we Lwowie zatrzymano 50 osób powiązanych z nielegalnymi kanałami przerzutowymi prowadzonymi do Polski, z czego aresztowano 16. Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego (dalej: DALO), f. 3, op. 1, spr. 441, Raport naczelnika Dyrekcji MGB obwodu lwowskiego A. Woronina do sekretarza lwowskiego komitetu obwodowego KP(b)U I. Gruszeckiego o działalności antyradzieckiej grupy syjonistycznej, maj 1946 r. (jęz. rosyjski), k. 185–188; ibidem, Raport sekretarza lwowskiego komitetu obwodowego KP(b)U I. Gruszeckiego do sekretarza KC KP(b)U Nikity Chruszczowa o wykryciu i likwidacji nielegalnej przeprawy do Polski, 28 III 1946 r. (jęz. rosyjski). Szerzej zob. M. Semczyszyn, *Polski szlak Brichy...*, s. 266. Pod koniec 1946 r. analogiczne aresztowania przeprowadzono w Wilnie. Cztery osoby zostały skazane za organizowanie nielegalnych przepraw Żydów do Polski. Litewskie Archiwum Akt Specjalnych w Wilnie (dalej: LYA), K-1, 58/2066, Sprawa nielegalnej organizacji syjonistycznej (Szłoma Gefen, Paweł Bejlinzon, Chaim Solcas oraz Josyp Tejtelbaum).

⁴⁹ Przykłady zatrzymań nielegalnych emigrantów przez WOP (za aktami z Archiwum Straży Granicznej) zob. M. Semczyszyn, *Polski szlak Brichy...*, s. 264–265. Zob. też: M. Stefaniak, op. cit.

⁵⁰ Jednym z przykładów jest aresztowanie przez sowiecki patrol w okolicach Polic nocą 31 VII 1946 r. działaczy Brichy ze Szczecina: Szymona Menszera i Mosze Szpricera. Zostali oni wywiezieni do więzienia w sowieckiej strefie okupacyjnej Niemiec, skąd trafili do łagrów. Archiwum Yad Vashem, record 0.3 (Testimonies), file nr 2784, Relacja audio Szymona Menszera (j. rosyjski).

z ideą Brichy. Był nim aksjomat o socjalistycznej sprawiedliwości panującej w państwie Stalina, w którym nie mogło być miejsca na problemy narodowościowe i rzesze emigrantów.

Wszystko to nie przeszkadzało jednak Stalinowi popierać na arenie międzynarodowej syjonistycznych aspiracji w Palestynie i liczyć na powstanie na tym terenie państwa żydowskiego zorientowanego prosovietcko⁵¹. W listopadzie 1947 r. delegacja ZSRR głosowała na forum ONZ za przyjęciem rezolucji w sprawie żydowskiej państwowości na Bliskim Wschodzie. Do 1948 r. władze Kremla nieoficjalnie popierały nielegalną emigrację jako czynnik destabilizujący położenie Wielkiej Brytanii na arenie międzynarodowej. Dotarcie do dokumentów, które potwierdziłyby instrukcje ZSRR w tej kwestii w stosunku do państw stanowiących główne centra emigracji, jest – z uwagi na zamknięcie archiwów rosyjskich – obecnie niemożliwe. Potwierdzają to jednak sygnały płynące z Moskwy poprzez sowieckie ambasady w Czechosłowacji i Polsce, które nakazywały przychylność działaniom Brichy⁵².

Władze komunistyczne w Polsce prowadziły podwójną grę w sprawie nielegalnych emigrantów. Z jednej strony wysyłały sporo pozytywnych sygnałów dla chcących opuścić kraj, z drugiej – w oficjalnym stanowisku działacze PPR niezmiennie kładli nacisk na odbudowę życia żydowskiego w Polsce. Ten dualizm dotyczył także podejścia do syjonistów. Z jednej strony tolerowano ich działania na rzecz nielegalnej emigracji, a nawet potajemnie wspomagano te wysiłki; z drugiej – w obawie przed reakcją Wielkiej Brytanii nie podejmowano żadnych oficjalnych działań w tej sprawie, podkreślając, że rząd w Polsce nie ma nic przeciwko staraniom syjonistów o zwiększenie liczby certyfikatów osadniczych w Palestynie, a więc walce o prawo do imigracji na drodze legalnej. Podobnie ugrupowania syjonistyczne – z jednej strony odrzucały lansowaną przez komunistów koncepcję „żydowskiego osiedla” w Polsce, z drugiej doceniały „antyimperialistyczną” politykę prowadzoną przez ZSRR na arenie międzynarodowej w sprawie Palestyny oraz „demokratyczną twarz” polityki komunistów wobec ludności żydowskiej w kraju⁵³.

Już w styczniu 1945 r. premier Edward Osóbka-Morawski na VI sesji Krajowej Rady Narodowej deklarował: „Rząd nie będzie krępował emigracji

⁵¹ A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, Warszawa 2014, s. 550; M.J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008, s. 44–45.

⁵² Y. Ro'i, *Soviet Decision Making in Practise: The USSR and Israel 1947–1954*, New Jersey 1980, s. 26. Zob. też: B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007, s. 36–48; A. Stankowski, *Poland and Israel: Bilateral Relations 1947–1953 (based on the Archives of the Polish Ministry of Foreign Affairs)*, „Jews in Eastern Europe” 1998, no. 3 (37), s. 5–8.

⁵³ Na stronach syjonistycznego czasopisma „Opinia” z 30 XI 1946 r. czytamy: „Tak pełnego równouprawnienia narodowościowego, z jakiego korzystają dziś Żydzi, nie było jeszcze dotąd w Polsce na przestrzeni długich już dziejów. Stanowisko obozu demokratycznego w kwestii żydowskiej zasługuje na tym większy szacunek, że jest u dużej części społeczeństwa polskiego niepopularne”. Cyt. za: A. Grabski, op. cit., s. 76.

Żydów, opartej na zasadach całkowitej dobrowolności”⁵⁴. Premier Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej powtórzył to zapewnienie podczas swojego exposé 21 VII 1945 r. W tej sprawie kontakt z przedstawicielami władz nawiązali działacze Agencji Żydowskiej. Otrzymali oni zgodę na organizowanie wyjazdów w grupach liczących nie więcej niż 20 osób. Koszty miały zostać w całości opłacone przez Agencję. Sprawą zajęło się powołane w lutym 1946 r. w Warszawie Biuro Palestyńskie (Pal-Amt). Oczywiście wskazany przez władze limit osób nie odpowiadał realnemu zapotrzebowaniu na wyjazdy, nie zgodzono się także na otwarcie filii Agencji Żydowskiej w Polsce, jednak oficjalnie podkreślano, że możliwość emigracji do Erec Israel z Polski istnieje⁵⁵.

Jak już wspomniano, władze państwowe i partyjne zdawały sobie sprawę z odbywającej się nielegalnie emigracji żydowskiej. Informacje o działaniach syjonistów na tym polu docierały do najwyższych gremiów partyjnych m.in. poprzez oburzonych towarzyszy z Frakcji Żydowskiej PPR. Temat Żydów z Polski pojawiał się także w raportach Polskiej Misji Wojskowej (PMW) i Polskiej Misji Repatriacyjnej w Berlinie oraz w dokumentach polskiego MSZ. Napływ rzeszy nielegalnych emigrantów do zachodnich stref Niemiec powodował problemy ze strony władz okupacyjnych. Przykładowo w styczniu 1946 r. władze francuskie zwróciły się do przedstawicieli PMW w Berlinie z notą, jak mają traktować napływających Żydów. Szef PMW, Jakub Prawin raportował do MSZ:

Wyjaśniliśmy, że Rząd Polski nie sprzeciwia się legalnej emigracji Żydów, że jednak Żydzi znajdujący się na terenie Berlina dopuścili się przestępstwa nielegalnego przekroczenia granicy. Jednak uwzględniając istniejący stan rzeczy, Rząd Polski nie miałby nic przeciwko udzieleniu przez władze francuskie wizy wjazdowej, pod warunkiem, że przedłożona zostanie lista tych Żydów – obywateli polskich dla stwierdzenia, czy nie są oni ścigani przez prawo⁵⁶.

Cytat ten jest w istocie kwintesencją zawilej polityki władz polskich wobec problemu żydowskich uchodźców: oficjalnie zgadzamy się jedynie na legalną emigrację, jednocześnie jednak nie mamy nic przeciwko pozostaniu za granicą tych, którzy wyjechali z kraju nielegalnie.

Sytuacja zmieniła się po pogromie w Kielcach. Na fali paniki wywołanej wieścią o pogromie exodus przybrał niespotykane dotąd rozmiary i zupełnie inny charakter. Dla wielu Żydów, którzy do tej pory wahali się, rozdarci pomiędzy pozostaniem w Polsce a emigracją, nie było już żadnych

⁵⁴ Cyt. za: L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003, s. 353.

⁵⁵ A. Sommer Schneider, op. cit., s. 140–141.

⁵⁶ Raport polityczny szefa PMW Jakuba Prawina o rozpoczęciu działalności w Berlinie, nawiązaniu kontaktów z władzami okupacyjnymi oraz o bieżącej sytuacji politycznej na terenie Niemiec, 20 I 1946 r., w: *Polska – Niemcy Wschodnie 1945–1990. Wybór dokumentów*, t. I: *Polska wobec Radzieckiej Strefy Okupacyjnej Niemiec, maj 1945 – październik 1949*, red. J. Kochanowski, K. Ziemer, Warszawa 2006, s. 88–89.

wątpliwości⁵⁷. Moment ten stał się także punktem zwrotnym dla działaczy Brichy. W lipcu 1946 r. doszło do nieformalnego porozumienia pomiędzy najwyższymi władzami w kraju i syjonistami, reprezentowanymi przez Cukiermana i Grajka (wówczas już członków CKŻP), zaangażowanymi jednocześnie w organizację nielegalnej emigracji. Sprawę otwarcia granic dla żydowskich uchodźców w ramach wspomnianej umowy postanowiono rozstrzygnąć w nieoficjalny sposób. Nie zachowały się żadne dokumenty mogące potwierdzić fakt jej istnienia. Okoliczności zawarcia porozumienia opisali w swoich wspomnieniach zarówno Cukierman, Grajek, jak i oficer WOP Michał Rudawski⁵⁸. Wszyscy wymienili jako decydentów wiceministra obrony narodowej Mariana Spychalskiego i szefa Departamentu WOP, generała-sowiecownika Gwidona Czerwińskiego. Cukierman spotykał się z premierem Osóbką-Morawskim. Pośrednią rolę w całej sprawie odegrał przewodniczący CKŻP Adolf Berman, a według Grajka także gen. Waław Komar. Nie bez znaczenia były również osobiste znajomości „Antka” z byłymi żołnierzami Gwardii Ludowej/Armii Ludowej – Januszem Zarzyckim (niebawem szefem Głównego Zarządu Politycznego WP) i Franciszkiem Józwiakiem (komendantem głównym MO i wiceministrem bezpieczeństwa publicznego).

Po ustaleniach ze Spychalskim i Czerwińskim Cukierman spotkał się z przedstawicielami Brichy w swoim mieszkaniu w Warszawie. Zdecydowano, że z ramienia organizacji dalsze rozmowy będzie prowadził zastępca szefa Brichy i jednocześnie wysłannik palestyński „Aleksander” (oficjalnie jako przedstawiciel partii Poalej Syjon-Lewica). To właśnie „Aleksander” osobiście wizytował i ustalał miejsca dogodne dla przekraczania granicy. Towarzyszyli mu dwaj majorzy WOP oraz przedstawiciel MBP z Warszawy. Z relacji „Aleksandra” wynika, że w niektórych miejscowościach przygranicznych (m.in. w Kłodzku, Kudowie) działacze Brichy mieli już nawiązane kontakty z lokalnymi władzami bezpieczeństwa i WOP, z którymi na co dzień współpracowali, opłacając szmugiel⁵⁹. „Aleksander” miał również odwiedzić stronę czeską i główny punkt zbiorczy – przygraniczne miasteczko Náchod. Tamtejsi działacze organizacji potwierdzili, że są przygotowani na przyjęcie większej liczby emigrantów.

Według zachowanych źródeł granice zostały otwarte prawdopodobnie w nocy z 30 na 31 lipca. Na przełomie lipca i sierpnia 1946 r. rozpoczęła się „Wielka Bricha” lub jak ją określił Grajek, „legalna ucieczka nielegalnej imigracji”⁶⁰. W tajemnicy otwarto dla Żydów polsko-czechosłowackie przejścia graniczne w Kudowie i Mieroszowie. Władze czeskie zgodziły się przyjąć

⁵⁷ Relacja Szewacha Weissa z 25 V 2017, w zbiorach autorki.

⁵⁸ I. Cukierman „Antek”, op. cit., s. 418–429; S. Grajek, op. cit., s. 97–101, 234–235; M. Rudawski, *Mój obcy kraj?*, Warszawa 1996, s. 178–189. Zob. też: B. Szaynok, *Nielegalna emigracja Żydów...*, s. 41–42; eadem, *Z historią i Moskwą...*, s. 48–49; Y. Bauer, op. cit., s. 219–224; N. Aleksjun, *Dokąd dalej?*..., s. 167–175.

⁵⁹ Y. Bauer, op. cit., s. 222.

⁶⁰ S. Grajek, op. cit., s. 97.

emigrantów i pomóc im w organizacji dalszej drogi⁶¹. Już od kilku miesięcy na terenie Czechosłowacji istniały tzw. *sběrné tábory* (obozy przejściowe) dla żydowskich emigrantów. Miejsca takie powstały m.in. w Náchodzie, Broumowie, Pilźnie, Hradcu Králové, a także w dzielnicach Pragi: Ďáblicach i Hloubětynie⁶². Kilka dni przed pogromem kieleckim szacowano liczbę żydowskich emigrantów przewijających się na terenie Czechosłowacji na 70 tys. osób. Podczas konferencji władz w Pradze 26 czerwca poruczono ministrowi spraw zagranicznych podjęcie mediacji ze stroną polską w celu wypracowania wspólnego stanowiska odnośnie do emigrantów. Zaapelowano także o wsparcie ze strony UNRRA oraz władz brytyjskich i amerykańskich⁶³. Dzięki mediacji Gaynora I. Jacobsona, szefa oddziału Jointu w Pradze, na spore ustępstwa gotowi byli zarówno minister spraw zagranicznych Jan Masaryk, jak również jego zastępca, Vladimír Clementis. Jacobson prowadził także negocjacje z wiceministrem spraw wewnętrznych Václavem Tomanem odpowiedzialnym za czzechosłowackie organy bezpieczeństwa oraz ministrem pomocy społecznej Zdenkiem Nejedlim. Według raportu Jacobsona, zatytułowanego „Ratując europejskich Żydów” i przechowywanego w Archiwum Hagany w Tel Awiwie, Masaryk miał 16 VII 1946 r. wystąpić na posiedzeniu gabinetu ministrów z wnioskiem, aby „Czechosłowacja pozostała schronieniem dla Żydów uciekających przed terrorem”⁶⁴. Zagroził też własną dymisją, jeśli władze czzechosłowackie zdecydowałyby się na zamknięcie granicy⁶⁵. Problemem były finanse. Władze czzechosłowackie przychylnie podeszły do sprawy pomocy nielegalnym emigrantom, jednak zastrzegły, że Czechosłowacja będzie jedynie miejscem tranzytowym, krótkiego postoju i wszyscy wyjadą do obozów dla DP. Pobyt Żydów w Czechosłowacji częściowo opłaciła UNRRA⁶⁶.

Większość uchodźców trafiła do obozów dla DP w angielskich i amerykańskich strefach okupacyjnych na terenie Niemiec, skąd czekała na możliwość przedostania się do portów francuskich lub włoskich i nielegalny rejs w stronę Palestyny⁶⁷. Nie wszyscy wyjeżdżali na Bliski Wschód. Pozostałe kierunki

⁶¹ M. Rudawski, op. cit., s. 183; Y. Bauer, op. cit., s. 216–217.

⁶² P. Kugler, *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, „Almanach Historyczny” 2011, t. XIII, s. 153.

⁶³ Notatka ze spotkania władz czzechosłowackich poświęconego sytuacji żydowskich uchodźców, 26 VI 1946 (j. czeski), w: *Československo a Izrael 1945–1956. Dokumenty*, red. M. Bulinova, Praha 1993, s. 32–35.

⁶⁴ Cyt. za: Y. Bauer, op. cit., s. 217.

⁶⁵ Przekaz Jacobsona można uznać za wiarygodny. Potwierdza go zaangażowanie Jana Masaryka w sprawę palestyńską, znane z licznych źródeł i relacji. Zob. P. Kugler, op. cit., s. 156–157.

⁶⁶ B. Szaynok, *Nielegalna emigracja Żydów...*, s. 44.

⁶⁷ A. Stankowski, *Nowe spojrzenie...*, s. 111–112. Szerzej zob. S. Rolinek, *Jüdische Lebenswelten 1945–1955: Flüchtlinge in der amerikanischen Zone Österreichs*, Innsbruck 2007; Z.W. Mankowitz, *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge 2002.

emigracji to przede wszystkim USA, Kanada, Australia i Nowa Zelandia, Szwecja oraz kraje Ameryki Łacińskiej⁶⁸. Co istotne, nielegalna żydowska emigracja otrzymała w Europie potężne wsparcie logistyczne i finansowe ze strony Agencji Żydowskiej, Jointu, UNRRA, Hagany, Mossad l'Aliyah Bet oraz pomoc żołnierzy Brygady Żydowskiej z 12 Armii Brytyjskiej stacjonującej we Włoszech, jak również przychylność amerykańskiej administracji obozów dla DP⁶⁹.

Statystyki nielegalnej emigracji Żydów z Polski

W pierwszych latach po wojnie, ze względu na kwoty imigracyjne, możliwości legalnych wyjazdów do Palestyny (ale także np. do USA) były minimalne. Nad Wisłą emigrację umożliwiały Żydom m.in. Pal-Amt, Wydział Emigracyjny CKŻP czy też zajmujące się głównie wyjazdami do USA placówki Hebrajskiego Stowarzyszenia Pomocy Imigrantom (Hebrew Immigrant Aid Society – HIAS), jednak ich działania, skrępowane polityką migracyjną państw docelowych, okazały się nikłe w stosunku do potrzeb⁷⁰. W latach 1945–1947 z Polski do Palestyny wyemigrowało drogą legalną jedynie ok. 12 tys. Żydów, podczas gdy wychodźstwo nielegalne objęło wówczas przynajmniej ok. 140 tys. osób⁷¹.

Szacunkowe dane odnoszące się do *aliji-bet*, zebrane przez Yehudę Bauera, przedstawiają tabele 1 i 2. Jak zastrzegł autor, są to liczby orientacyjne, pochodzące m.in. z zachowanej dokumentacji Brichy i materiałów administracyjnych obozów dla DP. Trudności z uściśleniem danych wynikają już choćby z problemu dokładnego oszacowania liczby Żydów znajdujących się w Polsce po wojnie⁷². W dodatku nie wszystkie przypadki nielegalnego przekroczenia granicy były odnotowywane. Odnosi się to w szczególności do lat 1944–1945. Dodatkowo nie wszędzie prowadzono szczegółowe spisy lub liczone emigrantów. Słabo udokumentowany jest m.in. strumień wyjazdów odbywających się przez Szczecin do Berlina⁷³. Sporo osób korzystało także z innych, poza Brichą, sposobów przekroczenia granicy. Organizowaniem przerzutów zajmowały się wyspecjalizowane w szmuglu płatne grupy przemytnicze. Niewielki procent chętnych opuścił Polskę również dzięki pomocy Armii Czerwonej. Jej żołnierze, dzięki łapówkom, przewozili emigrantów autami ciężarowymi do rosyjskiej

⁶⁸ Y. Bauer, op. cit., s. 319–320.

⁶⁹ I. Śluckij, op. cit., s. 185–188.

⁷⁰ Szerzej zob. N. Aleksium, *Legalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1950*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1996, z. 251.

⁷¹ A. Stankowski, *Nowe spojrzenie...*, s. 110–111.

⁷² Szerzej zob. ibidem.

⁷³ Bauer zauważył m.in., że w drugiej połowie 1945 r. spontaniczna i nie do końca kontrolowana przez Brichę emigracja przez Szczecin mogła objąć od 10 do 30 tys. osób. Y. Bauer, op. cit., s. 116.

Tabela 1. Nielegalna emigracja Żydów z Polski od lipca 1945 r. do czerwca 1946 r.

Rok 1945	Liczba osób
Lipiec	4 600
Sierpień	9 875
Wrzesień	6 475
Październik	9 760
Listopad	520
Grudzień	2 050
Rok 1946	Liczba osób
Styczeń	412
Luty	960
Marzec	800
Kwiecień	1 098
Maj	3 502
Czerwiec	11 000
RAZEM	51 052

Źródło: Y. Bauer, *Flight and Rescue: Brichach. The organized escape of Jewish survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970; E. Dekel, *B'riha. Flight to the Homeland*, New York 1973; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy*, red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk, Warszawa 2008.

strefy okupacyjnej w Berlinie. Bauer oszacował, że po pogromie kieleckim poza statystyką pozostało ok. 20 tys. osób, które skorzystały z opisanych wyżej możliwości (przerzutu płatnego oraz trasy przez Szczecin).

Liczba wyjeżdżających Żydów gwałtownie wzrosła po pogromie kieleckim. W czerwcu 1946 r. – w szczytowym momencie tzw. akcji repatriacyjnej z ZSRR – w Polsce notowano obecność ok. 220 tys. Żydów. Jednak już w kolejnych miesiącach prawie połowa zdecydowała się opuścić kraj. Pogrom i półoficjalne ułatwienia ze strony władz spowodowały, że panika wyjazdowa osiągnęła wówczas szczyt. Według niedoszacowanych danych w lipcu z pomocą Brichy wyjechało przynajmniej 19 tys. osób, w sierpniu – 35 400, we wrześniu – 12 400. Bauer podał liczbę ok. 61 tys. uchodźców żydowskich, którzy w miesiącach lipiec–wrzesień 1946 r. opuścili Polskę. Po dodaniu do niej liczby emigrantów z Węgier i Słowacji, którzy razem z przybyszami z Polski znaleźli się w tym okresie w obozach dla DP w Niemczech, Austrii i we Włoszech, możemy mówić o 90–95 tys. osób⁷⁴. Liczba ta wydaje się jednak zaniżona, skoro według danych działacza Brichy, Yohanana Cohena, przytoczonych przez Bożenę Szaynok, tylko w lipcu–wrześniu 1946 r. przez odcinek dolnośląski przeszło 68 680 Żydów, a kolejne 23 520 – mimo zakazu

⁷⁴ Ibidem, s. 211–212.

Tabela 2. Wyjazdy Żydów z Polski po pogromie kieleckim do końca trwania umowy pomiędzy władzami komunistycznymi i syjonistami: lato 1946 r. – luty 1947 r.

Miesiąc	Liczba osób
Lipiec 1946 r.	19 000
Sierpień 1946 r.	30 722
Wrzesień 1946 r.	11 101
Październik 1946 r.	2 670
Listopad 1946 r.	2 550
Grudzień 1946 r.	1 900
Styczeń 1947 r.	1 029
Luty 1947 r.	1 700
Razem	70 672

Źródło: Y. Bauer, *Flight and Rescue: Brichach. The organized escape of Jewish survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970; E. Dekel, *B'riha. Flight to the Homeland*, New York 1973; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy*, red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk, Warszawa 2008.

zawartego w umowie – wyemigrowało przez Szczecin⁷⁵. Pomimo zakończenia umowy nadal przekraczano nielegalnie granicę. W 1947 r. tylko w rejonie Kłodzka przeszło na stronę Czechosłowacji ponad 9300 Żydów⁷⁶. W kolejnym roku z Polski wyemigrowało w nielegalny sposób ok. 2300 osób⁷⁷.

Międzynarodowy oddźwięk exodusu

Jeszcze przed pogromem kieleckim sprawa żydowskich uchodźców z Polski była problemem często poruszonym w zachodnich mediach. Charakterystyczne, że o ile prasa brytyjska (i probrytyjska) jako powód emigracji podawała najczęściej zgubną i fałszywą propagandę syjonistów, zwracając jednocześnie uwagę na

⁷⁵ Z uwagi na stacjonujące w Szczecinie wojska radzieckie Spychalski miał stanowczo zaoponować przed kierowaniem tam strumienia nieoficjalnej emigracji. W praktyce jednak działacze Brichy korzystali ze sprawdzonych przejść na całej długości granicy zachodniej, a lokalni funkcjonariusze WOP z różnych względów (łapówki, naciski położonych w sprawie emigrantów żydowskich) „przymykali oko” na uciekinierów lub rewidowali całe grupy tylko, jeśli istniało podejrzenie, że znajdowali się wśród nich nie-Żydzi lub przemytnicy. Również społeczność żydowska w Szczecinie, licząca w czerwcu 1946 r. ok. 30 tys. osób, w większości opuściła miasto, korzystając z drogi nielegalnej emigracji. Zob. Generalny raport nr 5 wicekonsula brytyjskiego w Szczecinie Josepha Waltersa z 21 VII 1946, w: J. Tebinka, R. Tochman, *Raporty brytyjskiego wicekonsula w Szczecinie Josepha Waltersa z 1946 roku, cz. 2, „Zapiski Historyczne” 1997, t. LXII, z. 2–3, s. 110; B. Szaynok, *Nielegalna emigracja Żydów...*, s. 43; D. Stola, op. cit., s. 50.*

⁷⁶ Y. Bauer, op. cit., s. 289.

⁷⁷ Ibidem, s. 290.

nielegalność całego procederu, tragiczne warunki bytowe, w jakich znajdowali się uchodźcy oraz korzyści finansowe, które czerpały ze szmuglu granicznego kartele przemytników, o tyle prasa syjonistyczna (i prosyjonistyczna, w tym sporo amerykańskich dzienników) podkreślała głównie panujący w Europie Wschodniej antysemityzm. Polska odgrywała w obu narracjach główną rolę.

Już w drugiej połowie 1945 r. na łamach brytyjskich gazet zwracano uwagę na „nielegalną, podziemną organizację”⁷⁸, która – przy wsparciu Hagany – zajmowała się przemytem ludzi na statkach płynących z portów włoskich i rumuńskich do Palestyny. Podkreślano, że większość pasażerów stanowili byli więźniowie obozów koncentracyjnych i żydowski partyzanci – obywatele przedwojennej Polski⁷⁹. W styczniu 1946 r. szeroko komentowano w prasie wystąpienie dyrektora generalnego UNRRA w Europie, gen. Frederika Morgana, który na specjalnej konferencji prasowej we Frankfurcie poinformował o tysiącach polskich Żydów, przybywających do amerykańskiej strefy okupacyjnej w Niemczech przy pomocy „tajnej organizacji” dysponującej potężnymi funduszami. Najbardziej przykuła uwagę publiczności wypowiedź Morgana, podająca w wątpliwość prawdziwość informacji o pogromach, które odbywały się w Europie Wschodniej. „Uchodźcy z Polski są dobrze ubrani i odżywieni, mają różowe policzki i mnóstwo pieniędzy. Nie wyglądają na prześladowanych”⁸⁰ – powiedział Morgan i dodał, że przedstawiciele UNRRA nie potrafili wskazać ani jednego konkretnego przykładu pogromu w Polsce. Jego zdaniem cała akcja była obliczona na wywarcie presji na ONZ w celu poparcia idei powstania państwa żydowskiego. Ta opinia została natychmiast podchwyczona w prasie brytyjskiej jako mocny argument przeciwko „wersji wydarzeń z antysemityzmem w roli głównej”, przedstawianej przez syjonistów⁸¹. Kilka miesięcy później wypowiedź Morgana podważyły wspomniany już raport Komisji Anglo-Amerykańskiej ds. Palestyny (maj 1946) oraz raport sędziego Simona H. Rifkinda – doradcy ds. żydowskich gubernatora amerykańskiej strefy okupacyjnej w Niemczech, gen. Josepha T. McNarneya. Rifkind podkreślił w swoim dokumencie, że powodem masowych wyjazdów z Polski była „wroga postawa” miejscowej ludności. „Przysłowiowe 99% osób, z którymi rozmawiałem opuściło Polskę czując taki przymus – prawdziwy lub wyobrażony. Dominującym czynnikiem ucieczek z Polski jest strach. Wyjeżdżający z Polski Żydzi wierzą że ratują swoje życie”⁸² – pisał Rifkind, dodając, że jedynym rozwiązaniem problemu żydowskich dipisów jest „szybkie i masowe osadnictwo”⁸³. Te dwie wersje przyczyn masowych migracji Żydów: strach

⁷⁸ *Secret Palestine immigrants*, „The Daily Telegraph”, 22 XI 1945. Zob. też: *Code operation „Bethlehem”*. 250 Jews elude navy, „Daily Mail”, 28 XII 1945.

⁷⁹ 180 Jews smuggled into Palestine, „News Chronicle”, 29 X 1945.

⁸⁰ B.D. Weinryb, *Poland*, w: *The Jews in the Soviet Satellites...*, s. 256.

⁸¹ *Jewish refugees now have pipeline to Palestine*, „Daily Mirror”, 3 I 1946.

⁸² *Judge Rifkind's report*, „The New York Times”, 8 IV 1946.

⁸³ *Ibidem*.

i planowe działania organizacji syjonistycznych – każda mająca uzasadnienie w rzeczywistości – wykorzystywano w międzynarodowych sporach politycznych wokół Palestyny⁸⁴.

Wraz ze wzrostem fali nielegalnych emigrantów w Niemczech propaganda syjonistyczna coraz bardziej podkreślała atmosferę zagrożenia. W maju 1946 r. agencja prasowa „Palcor” poinformowała o wizycie delegacji Agencji Żydowskiej w Polsce. Jej członkowie mieli być zszokowani rozmiarami antysemityzmu panującego nad Wisłą, zaznaczając, że życie tamtejszych Żydów było w wielkim niebezpieczeństwie: „Żydzi w Polsce nie mogą już dłużej czekać. Są tak zdesperowani, że tylko nadzieja na wyjazd od Palestyny trzyma ich jeszcze przy życiu”⁸⁵. Argument o prześladowaniach Żydów w Polsce zyskał na sile po pogromie kieleckim. Latem 1946 r. gazety amerykańskie pisały o „rzeszach ludzi uciekających przed terrorem”⁸⁶.

Zgoła inaczej emigrację przedstawiała prasa brytyjska, wskazując na ukarowane działania syjonistów. Dziennikarz „The Daily Telegraph”, T.S. Steele w artykule z 3 VIII 1946 r. pisał:

6000 nielegalnych emigrantów jest obecnie na pokładach statków w porcie w Hajfie, następne dwa statki wiozą około 3300 osób [...]. Ta nielegalna imigracja jest organizowana przez Hagana aby zapewnić sobie przeszkolonych rekrutów. Przemóżna część imigrantów to młodzi, zdrowi, byli partyzanci z Grecji, Polski, Węgier, Czechosłowacji, Jugosławii i Rumunii. Razem z nimi jest trochę dzieci i starszych osób aby zapewnić kamuflaż dla reszty przybyszów. Liczba emigrantów stale wzrasta. Od maja przybyło [do Palestyny] już 11 000 osób⁸⁷.

Brytyjscy dziennikarze wskazywali, że Hagana oraz Agencja Żydowska podjęły wyrachowaną grę o zdobycie ziemi w Palestynie, wykorzystując w tym celu biednych ludzi, którym wmówiły, że muszą uciekać przed kolejnymi pogromami⁸⁸. Jednocześnie dziennikarze alarmowali o ciężkim położeniu uchodźców w przepełnionych obozach dla DP i na Cyprze, dokąd konwojowano statki z nielegalnymi imigrantami.

Na Wyspach Brytyjskich wrzało, a władze krajów tranzytowych bezradnie rozkładały ręce. Wzmogły się naciski dyplomatów brytyjskich w krajach satelickich ZSRR. Na początku 1947 r. w departamencie WOP zainteresowali zniecierpliwieni przedstawiciele polskiego MSZ, określając sprawę

⁸⁴ Dobrze ujął to Bernard Wasserstein: „Brytyjczycy w istocie oszukiwali się przypisując masową emigrację Żydów z Europy Wschodniej wprowadzającej w błąd propagandzie syjonistycznej. Oczywiście, że taka działalność propagandowa miała miejsce, ale z drugiej strony żydowska społeczność Polski czy innego kraju nie musiała być do wyjazdu przekonwana”. B. Wasserstein, *Vanishing Diaspora...*, s. 35.

⁸⁵ CAS, Z4/34319, Palcor News Agency, 27 V 1946.

⁸⁶ *Secret passage to Palestine*, „Daily Herald”, 23 VIII 1946.

⁸⁷ T.S. Steele, *Recruiting plot by Jewish Army*, „The Daily Telegraph”, 3 VIII 1946.

⁸⁸ *The road to Gehenna*, „The Daily Mail”, 9 VII 1947.

półoficjalnego otwarcia granic dla Żydów „kompromitacją rządu”⁸⁹. W efekcie 22 II 1947 r. minister obrony narodowej nakazał po cichu zamknąć granicę. Akcję udało się przeciągnąć kilka tygodni. W kwietniu 1947 r. minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Ernest Bevin przystąpił do ofensywy dyplomatycznej. Foreign Office wystosowało noty m.in. do rządów Francji, Włoch i ZSRR z apelem o pomoc w przeciwdziałaniu nielegalnej emigracji. W odpowiedzi z Kremla popłynął oschły komunikat, że nie jest to problem władz sowieckich⁹⁰.

Żeby załagodzić sytuację, 15 IV 1947 r. przedstawiciele MBP w Warszawie zwołali konferencję dla działaczy organizacji żydowskich w Polsce, na której zapewniono, że nielegalna emigracja Żydów nie będzie tolerowana przez rząd. W tym samym czasie nowojorska Jewish Telegraphic Agency poinformowała o pierwszych przypadkach aresztowań na granicy polsko-czechosłowackiej. Informacja kończyła się zdaniem: „plotka głosi, że nowe posunięcia władz w Polsce są spowodowane interwencją brytyjską”⁹¹.

Rozwój wydarzeń na arenie międzynarodowej, prowadzący do powstania Państwa Izrael, oraz zamknięcie granicy w Polsce poważnie ograniczyły zjawisko nielegalnej emigracji żydowskiej. W kolejnych latach wyjazd z kraju nadal był możliwy poprzez legalnie działające biuro HIAS, Wydział Emigracyjny CKŻP i Pal-Amt. Z kolei nielegalny przerzut przez granicę przybrał głównie formę płatnych transakcji, a jego organizacją zajmowali się graniczni przemytnicy. Według obliczeń Bauera od marca do końca grudnia 1947 r. z nielegalnej drogi emigracji skorzystało 6586 osób⁹². W następnych latach, wraz ze zmianą kursu ZSRR wobec nowo powstałego Państwa Izrael oraz rozkręcającej się w bloku wschodnim nagonki na syjonistów, fakt otwarcia granicy i pomocy udzielanej emigrantom uznano na szczytach władzy za niewygodną pomyłkę, o której przez kolejne lata konsekwentnie milczano.

Streszczenie

Artykuł przedstawia nielegalną emigrację Żydów z Polski w latach 1944–1947 w szerokim kontekście ówczesnej polityki międzynarodowej. Emigracja ta zyskała po wojnie zorganizowany charakter (Bricha) i objęła swym zasięgiem praktycznie całą Europę. Akcja została wymierzona w Wielką Brytanię, która od 1920 r. sprawowała mandat nad Palestyną i prowadziła politykę ścisłego ograniczania żydowskiego osadnictwa w tym regionie. Bliski Wschód stał się głównym kierunkiem wyjazdów. Ocenia się, że do końca 1947 r. Europę Środkowo-Wschodnią opuściło ok. 250 tys. Żydów, w tym 140 tys. z Polski. W organizację nielegalnej emigracji byli zaangażowani syjoniści różnych odcieni partyjnych oraz naczelné instytucje ruchu

⁸⁹ M. Rudawski, op. cit., s. 195–197.

⁹⁰ CAS, Z4/34307, Palcor News Agency, 16 VII 1947.

⁹¹ CAS, Z4/34284, Jewish Telegraph Agency, 10 IV 1947. Zapewne chodzi o interwencję brytyjskiej dyplomacji w polskim MSZ.

⁹² Y. Bauer, op. cit., s. 187; A. Stankowski, *Nowe spojrzenie...*, s. 110.

syjonistycznego: Agencja Żydowska i Hagana. Artykuł ukazuje stosunek Wielkiej Brytanii i USA do tego zagadnienia, a także mechanizm działań syjonistów organizujących Brichę. Przedstawiono także podejście do nielegalnej emigracji władz komunistycznych w Polsce. Po pogromie w Kielcach w 1946 r. władze zawarły nieoficjalną umowę z reprezentantami syjonistów, zezwalając na otwarcie granicy na Dolnym Śląsku dla Żydów chcących opuścić Polskę. Umowa trwała do lutego 1947 r. Wsparcie dla uchodźców okazały także rząd Czechosłowacji oraz administracja w amerykańskich strefach okupacyjnych w Niemczech i Austrii. Poprzez artykuły w prasie zachodniej przedstawiono również dwie główne narracje wykorzystywane wówczas w bieżących celach politycznych wokół sporu o Palestynę przez Wielką Brytanię i syjonistów. W tekście zostały przedstawione ponadto przybliżone szacunki nielegalnej emigracji żydowskiej z Polski za lata 1945–1947.

Underground Jewish emigration from Poland in 1944–1947 – an international context

The article deals with the subject of illegal emigration of Jews from Poland in 1944–1947 presented in the broad international context. Underground emigration of Jews after the war had turned into an organised effort (*Bricha*) that in actual fact covered the whole Europe. The action was carried out against the British who, from 1920 on, ruled Palestine under a mandate and limited Jewish immigration, introducing specific quotas. The Middle East was the main destination of Jews. It has been estimated that, by the end of 1947, ca. 250 thousand Jews left Central Eastern Europe, including 140 thousand Jews from Poland. The underground emigration was organised by Zionists from various political parties and the chief institutions of the Zionist movement: the Jewish Agency for Israel and the Haganah. The study presents the attitude of Great Britain and the United States to this problem, together with mechanisms of operation of the Zionists who organised the Bricha. There is also a description of the attitude of the communist authorities in Poland towards this phenomenon. After the Kielce pogrom of 1946, the authorities made an unofficial agreement with representatives of the Zionists, and permitted an unofficial opening of the frontier in Lower Silesia for Jews who wanted to leave Poland. The agreement expired in February 1947. Refugees had support of the Czechoslovak government and also of the American administration of the occupation zones in Germany and Austria. On the basis of articles published in the Western press, two main narratives were presented as were used by Great Britain and Zionists at that time for political ends around the controversy over Palestine. The text includes also some estimates as to the size of the underground Jewish emigration from Poland in 1945–1947.

Bibliografia

- Aleksiu N., *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002.
- Aleksiu N., *Legalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1950*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1996, z. 251.
- Aleksiu-Mądrzak N., *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947*, cz. 1, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1995/1996, nr 2, s. 71–90; cz. 2, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 3, s. 32–56.
- Bauer Y., *Flight and Rescue: Brichach. The organized escape of Jewish survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970.
- Berendt G., *Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1945–1967*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 2006, t. VII, s. 25–60.
- Československo a Izrael 1945–1956. *Dokumenty*, red. M. Bulinova, Praha 1993.

- Cukierman „Antek” I., *Nadmiar pamięci. (Siedem owych lat). Wspomnienia 1939–1946*, tłum. Z. Perelmuter, Warszawa 2000.
- Dekel E., *B’riha. Flight to the Homeland*, New York 1973.
- Grabski A., *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015.
- Grajek S., *Po wojnie i co dalej. Żydzi w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 2003.
- Ivanković M., *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
- Kugler P., *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, „Almanach Historyczny” 2011, t. XIII.
- Lewinsky T., *Żydowscy uchodźcy i przesiedleńcy z Polski w okupowanych Niemczech, w: Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 95–122.
- Mankowitz Z.W., *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge 2002.
- Naor M., *Haapala. Clandestine Immigration 1931–1948*, Tel Aviv 1987.
- Orlicki J., *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*, Warszawa 1983.
- Patek A., *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji-bet, nielegalnej imigracji żydowskiej*, Kraków 2009.
- Pisarski M., *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997, s. 13–82.
- Porat D., *The Fall of a Sparrow. The Life and Times of Abba Kouvner*, Stanford 2010.
- Ro'i Y., *Soviet Decision Making in Practise: The USSR and Israel 1947–1954*, New Jersey 1980.
- Rolinek S., *Jüdische Lebenswelten 1945–1955: Flüchtlinge in der amerikanischen Zone Österreichs*, Innsbruck 2007.
- Rudawski M., *Mój obcy kraj?*, Warszawa 1996.
- Schiff M., *President Truman and the Jewish DPs 1945–1946: The Untold Story*, „American Jewish History” 2015, vol. XCIX, no. 4.
- Segev T., *Siódmy milion. Izrael – piętno Zagłady*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 2012.
- Semczyszyn M., *Iechak Cukierman, Aba Kouvner i Elizer Lidowski – organizatorzy powojennej emigracji żydowskiej do Palestyny*, „Polish Biographical Studies” 2014, no. 2, s. 93–112.
- Semczyszyn M., *Polski szlak Brichy. Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1947, w: Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014, s. 255–276.
- Śluckij I., *Hagana – jęwejskaja bojewaja organizacja w Erec-Israel*, t. II, Jerusolim 1979.
- Sommer Schneider A., *Sze’erit hapleta. Ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*, Kraków 2014.
- Stankowski A., *Emigracja Żydów z Pomorza Zachodniego w latach 1945–1960*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997, s. 83–142.
- Stankowski A., *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku*, w: G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000, s. 103–151.
- Stankowski A., *Poland and Israel: Bilateral Relations 1947–1953 (based on the Archives of the Polish Ministry of Foreign Affairs)*, „Jews in Eastern Europe” 1998, no. 3 (37), s. 5–8.
- Stefaniak M., *Nielegalna emigracja Żydów z Pomorza Zachodniego w latach 1945–1948, w: Żydzi i ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX–XX w.*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, s. 365–375.
- Szaynok B., *Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1945–1947*, „Przegląd Polonijny” 1995, z. 2, s. 31–46.

Szaynok B., *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007.

The Jews in the Soviet Satellites, New York 1971.

Veni Hadari Z., *Second Exodus. The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945–1948*, London 1991.

Wasserstein B., *Britain and the Jews of Europe 1939–1945*, London 1999.

Wasserstein B., *Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945*, Cambridge 1996.

Żbikowski A., *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, w: *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 71–94.

Biogram: **Magdalena Semczyszyn** – dr, zatrudniona w Oddziałowym Biurze Badań Naukowych Instytutu Pamięi Narodowej w Szczecinie. Zajmuje się historią mniejszości narodowych, ze szczególnym uwzględnieniem relacji polsko-żydowskich i polsko-ukraińskich w XIX i XX w. Autorka i redaktorka 8 książek naukowych, kilkudziesięciu tekstów naukowych i popularnonaukowych. E-mail: magdalena.semczyszyn@ipn.gov.pl.